

Herbestemming van krankzinnigengestichten

Geestgronden

Duin en Bosch, Castricum, 2012

JANNES LINDERS / DOLHUIS, MUSEUM VAN DE GEEST, HAARLEM (NL)

Psychiatrische inrichtingen op landgoederen veranderen in hoog tempo in woonwijken of villaparken. Blijft er nog iets voelbaar van de tijd en de plaats waar de behandeling van de waanzin tot bloei kwam?

door Ad Habets & Mariëtte Haveman

VANUIT DE KERN van Noordwijkerhout loopt een weg naar de duinen. De weg begint bij een gesticht, Sint Bavo, voert dan door de bollenvelden en passeert voor hij de duinrand bereikt een tweede gesticht. Boven een nieuwe poort prijkt in sierletters de naam: Sancta Maria. Het gesticht is in 2006 gesloten en verkocht aan projectontwikkelaar BPD, het vroegere Bouwfonds. Die zag in deze plek, enkele minuten van de duinen, een uitgelezen kans voor de bouw van een luxe woonwijk. Toen kwam de vastgoedcrisis en werd het stil op Sancta. Maar de ontwikkelaar zat niet stil. Hij liet plannen tekenen, planologische procedures starten en zorgde ervoor dat hij in de startblokken stond zodra de woningmarkt zou aantrekken. Nu worden er weer bezichti-

gingsdagen georganiseerd. Het oude spijlenhek van verzinkt staal heeft plaatsgemaakt voor gemetselde pijlers met gefrijnde hardsteen. Het nieuwe sierhek kan eventueel elektronisch worden gesloten. Een *gated community* dus? De poort kan dicht, maar volgens de makelaar zal dat niet vaak gebeuren. Dat is niet praktisch bij zoveel woningen. Het bouwswel lijkt vooral symbolisch bedoeld, een attribuut van exclusiviteit ontleend aan adellijke landgoederen.

Hoewel de bouw nog grotendeels op gang moet komen is de beoogde sfeer al voelbaar. Voorbij de poort kom je op een ruime dreef die op koninklijke afstand voorbijgaat aan statige paviljoengebouwen. De betonverharding van de vroegere gestichtsweg is vervangen door kleu-

rige baksteen. Historiserende straatlantaarns hebben de plaats ingenomen van goedkope bolarmaturen uit de jaren zeventig. De gazons zijn ontdaan van wildgroei. De projectontwikkelaar heeft zijn best gedaan de utilitaire sjofelheid van de standaard-gestichtsomgeving om te toveren tot een ideale ambiance voor 'Waardevol Wonen in Noordwijk', zoals zijn billboard belooft. Dit moet een exclusief woonlandgoed worden, een weelderige enclave voor welgestelden 'met behoud van het goede van vroeger'.

Dat laatste betreft dan vooral het uiterlijk van de paviljoengebouwen. Op het uitgestrekte terrein staan er vijf in slagorde rond een hoofdgebouw met aangebouwde kapel. Ze kijken allemaal dezelfde kant op: landinwaarts, met de duinen en de zee in de rug. Gebouw Paulus – de paviljoens dragen allemaal heiligennamen – is grondig schoongemaakt en verbouwd tot zeven 'historische herenhuizen'. Onder het grauwe geveloppervlak kwam een fraaie okeren steen te voorschijn. Met zijn uitstekende middenpartij en hoekgebouwen lijkt Paulus een klein paleis. On-Nederlands is het woord voor deze store symmetrische woningarchitectuur, ontworpen door de Haarlemse architect Jos Bekkers.

In Paulus is een modelwoning ingericht die elke zaterdag kan worden bekeken. De afmetingen zijn zeer royaal: een gemiddeld rijtjeshuis past er drie keer in. De huizen kosten tussen 325.000 en 575.000 euro in casco-staat. Voor de afwerking komen daar nog enkele tonnen bij.

Het hoofdgebouw en de oude paleisachtige paviljoenen vormden de kern van het gesticht, en vandaag van het landgoed. Ook de kapel blijft bestaan, als culturele ontmoetingsplaats. Kapel is een klein woord voor iets wat rustig een kerk mag heten: een neogotisch gebouw met hoge ramen en wanden die ooit overdekt waren met schilderijen. Vandaag zijn de gewelven stemmig blauw geschilderd. Het gebouw vormt het hart van het terrein. Dichter bij de ingang ligt het gebouw Paulus, waar ooit 'de rustigen' werden gehuisvest. Erachter staat gebouw Bernadette, voor 'de half-rustigen'. Ooit lag daar ook het beruchte paviljoen Jeroen, genoemd naar Sint Jeroen, de eerste pastoor van Noordwijk, die in 856 door de Noormannen werd doodgeslagen. Daar sleten de onrustige vrouwen hun dagen onder een regime van spanlakens, natte lappen en koude baden; medicijnen waren er nog niet in 1930, toen de inrichting werd geopend.

Rond deze kern met grote gebouwen is een zee van kavels gepland die naar eigen smaak kunnen worden bebouwd met landhuizen. Ze worden ontsloten via een eigenaardig, labirintisch wegenplan.

De verkoop van die kavels wil nog niet zo goed vloten, en op dat probleem heeft de projectontwikkelaar een origineel antwoord bedacht. In plaats van de geschiedenis weg te schoffelen onder een dikke laag modern comfort organiseerde BPD op 30 mei voor Sancta Maria het tegendeel: een reünie. Meer dan vijfhonderd mensen gingen in op de uitnodiging. Dat aantal had zich makkelijk verdubbeld als de gastheer, projectontwikkelaar BPD, de inschrijving niet om veiligheidsredenen had gesloten. De reünie is nog maar een begin. 'We gaan ook lezingen en tentoonstellingen organiseren over ontwikkelingen in de geestelijke gezondheidszorg', zegt locatiemanager Sander Pieterse. 'Daarmee hopen we artsen en psychologen te bereiken en hen te interesseren voor het gebied.'

Voorlopig lijkt de strategie succesvol: de kapel op het terrein van de voormalige psychiatrische inrichting Sancta Maria in Noordwijkerhout is op 30 mei stampvol. Van de duizend patiënten die hier in de hoogtij-jaren werden gehuisvest zijn er vandaag misschien ook enkele aanwezig, maar de meeste bezoekers aan de reünie hebben hier gewerkt. Tientallen jaren lang.

De 'onrustigen' zouden hun energie kwijt kunnen, de 'droefgeestigen' hun somberte vergeten

In de schoonmaak, de verpleging, als kôk, verzorgster, muziektherapeut, timmerman, tuinman, geneesheer of non. 'Sancta Maria was een belangrijke werkgever in Noordwijkerhout', vertelt Pieterse. 'Het dorp was sterk verbonden met de psychiatrische inrichtingen.'

De projectontwikkelaar wil dat feit in ere houden. 'Het goede van vroeger borgen', zoals Pieterse het in zijn welkomstwoord formuleert, en: 'Sancta krijgt een nieuw hart.' Maar die woorden gaan verloren in het oorverdovende feestgedruis. Vooralsnog worden de nieuwe idealen overstemd door de herinnering aan de geschiedenis van deze rijke en zwaarbeladen plek.

Sancta Maria werd in 1928 gebouwd op een lage duinrug in de open strandvlakte. De goede bouwgrond werd door de initiatiefnemer, de Congregatie van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria uit Gent, gekocht van de Noordwijkse grootgrondbezitter jonkheer Jan Hugo Gevers. De zusters hadden een goede reputatie op het gebied van de krankzinnigenzorg in België en Zuid-Nederland, waar ze onder meer psychiatrische ziekenhuizen in Sint Truiden en Venray bedienden.

Wat begon als een sobere katholieke instelling

groeide in korte tijd uit tot een volledig zelfvoorzienende inrichting, met een eigen boerderij, slagerij, bakkerij, toneelvereniging, technische dienst, koor en zelfs een jaarlijkse kermis met eigen draaimolen. Duizenden mensen vonden hier werk. En niet te vergeten: duizend patiënten leefden hier, verspreid over zeven paviljoens.

Decennialang was het Gesticht voor krankzinnige vrouwen, zoals het bij aanvang heette, een eiland dat geheel op eigen kracht draaide. Er werden kinderen geboren en er was een eigen kerkhof. Voor de buitenwereld was het alleen bereikbaar via een eenzaam zandpad, de huidige Langevelderlaan, waar het volgens de verhalen niet pluis was.

's Avonds heerste, kilometers in de omtrek, een diepe duisternis.

Sancta Maria was een vrouwengesticht. Voor mannelijke patiënten was er Sint Bavo, het andere eveneens katholieke krankzinnigengesticht van Noordwijkerhout. Sint Bavo was al in 1915 gebouwd in opdracht van de Broeders van Liefde uit Gent, eveneens door vader en zoon Bekkers. Ook het Sint Bavo-terrein is verkocht aan een ontwikkelaar en ook hier is een woonwijk gepland, maar met een hogere woningdichtheid en een meer gemengde bevolkingssamenstelling dan op Sancta Maria.

SANCTA MARIA en Sint Bavo zijn er twee uit een reeks van psychiatrische inrichtingen, sommige nog actief, de meeste verlaten, die tussen 1850 en 1930 zijn gesticht langs de binnenduinrand. Je vindt ze van Kijkduin tot Heiloo. Vaak namen ze bezit van een oud landgoed. Voor de stichting van een landgoed waren de binnenduinrand en de verder landinwaarts gelegen strandwallen al eeuwen gewilde plekken. Landschappelijk zijn het grensmilieus, hoge droge gronden grenzend aan enige strandvlakten met kwelwater. Het landhuis werd door de duinen beschut tegen de westenwind. Het grensmilieu was aantrekkelijk als wandel- en jachtgebied.

De Krankzinnigenwet van 1841 verordonneerde dat geesteszieken in aparte gestichten werden verpleegd. Daarvóór sloot men ze op in dolhuizen en gewone gevangenissen. De wetgever bepaalde dat ze moesten worden behandeld met het oog op genezing. De psychiatrie werd een volwaardige wetenschap en de psychiatrische inrichting de plaats waar de nieuwe wetenschap haar kennis vergaarde en toepaste.

De eerste psychiatrische ziekenhuizen stonden in universiteitssteden als Amsterdam, Groningen, Utrecht en Leiden, maar de exodus naar plattelandlocaties zette al vroeg in. De stilte van de natuur was bevorderlijker voor genezing dan de nervositeit van de stad, dacht men. In plaats van vastgezet werden zenuwlijders beziggehouden, in werkplaatsen en moestuinen. Door regelmatige werkzaamheden zouden de 'onrustigen' hun energie kwijt kunnen, de 'droefgeestigen' hun somberte vergeten. Wandelen in de natuur werd heilzaam geacht voor het zieke gemoed.

In de praktijk was er ook een ander motief voor die afzondering. 'Er was veel schaamte,

J. VANEIJK / SPAARNESTAD / HH

J. VANEIJK / SPAARNESTAD / HH

Links; Noordwijkerhout, 1960. Psychiatische inrichting Sancta Maria;

rechts; Noordwijkerhout, 1960. Psychiatische inrichting Sancta Maria. Een vrouw is bezig een schilderijtje te maken. Naast haar zit een verpleegster

zeker vroeger', zegt Soeur Angelo, de enige non op de reünie. 'Mensen werden hier naartoe gebracht door familieleden omdat ze niet langer te hanteren waren. Kinderen, moeders, zussen, tantes. Mensen wilden niet weten dat ze er zo een in de familie hadden.' Zulke patiënten werden door het thuisfront volstrekt aan hun lot overgelaten. 'Sowieso kwam er weinig bezoek. Het was afgelegen. En dat was niet alleen omdat dat beter was voor de patiënten.' Soeur Angelo is een opgewekte vitale vrouw van in de zeventig, met kortgeknipt grijs haar, in een helblauw mantelpak. Ze verliet het gesticht in 1984 en verhuisde naar Eindhoven, waar ze in de gewone verpleging ging werken.

HET OUDSTE Nederlandse gesticht aan de binnenduinnrand is gebouwd door de befaamde landschapsarchitect J.D. Zocher jr.: Meerenberg in Bloemendaal, een voormalig landgoed dat helemaal werd omgevormd voor de behandeling van psychiatrische patiënten. Zowel gebouw als park is van zijn hand. Hij tekende een reusachtig carrévormig ziekenhuis in classicistische baksteenstijl. Het carré werd doorsneden door een lange middencorridor, die de mannen- van de vrouwenhelft scheidde. Daarbuiten schiep hij een park in landschapstijl, met kronkelende waterlopen, vijvers, boomgroepen en slingerpaden. Meerzicht, de oorspronkelijke villa met koetshuis, werd de woning van de geneesheer-directeur.

Meerenberg was een modelgesticht. Het moest een voorbeeld worden voor andere nog te bouwen gestichten. In 1849 opende het zijn deuren.

'Er was veel schaamte, zeker vroeger. Mensen wilden niet weten dat ze er zo een in de familie hadden'

ren, en al binnen enkele jaren moest het worden uitgebreid met extra vleugels. In 1856 woonden hier vijfhonderd patiënten, verdeeld over 24 afdelingen, elk met eigen tuin. De leidraad *no restraint*, geen dwangmiddelen, was door professor Everts, de eerste geneesheer-directeur van Meerenberg, overgenomen van Engelse instellingen die hij had bezocht. De behandeling was een *moral treatment*, geen detentie maar opvoeding, gericht op zelfbeheersing en zelfrespect.

Boven de middenpartij van het hoofdgebouw prijkt een klok, die symbool stond voor de kern van het programma: vaste dagindeling en arbeidstherapie. Die aanpak sloeg aan. In de bloeitijd verbleven hier duizend patiënten. Maar ook op Meerenberg was de vrijheid van het gestichtsleven betrekkelijk. Afzondering, arbeid en structuur: dit trio bepaalde de nieuwste opvattingen over psychiatrie van het midden van de negentiende eeuw. Het gestichtsleven werd ingesnoerd door geboden en verboden, en dat zou nog lang zo blijven. Men had geen eigen kamer, sliep op zaal, leefde permanent in gestichtskleding. Wie na een half jaar behandeling nog in het gesticht zat, kwam er waarschijnlijk nooit meer uit. Pas honderd jaar later won de opvatting veld dat psychiatrische patiënten

baat konden hebben bij meer contact met de buitenwereld.

HET MOMENT waarop dat inzicht begon te dagen is tijdens de reünie op Sancta Maria goed te zien en te horen. In de zijbeuk worden films en dia's vertoond uit de tijd dat het gesticht nog functioneerde. Die filmpjes tonen veel vrolijkheid uit een andere tijd, ontroerend en een beetje schrijnend. Heel jonge meisjes in witte schorten met kruisbanden, zwierend op een draaimolentje. Een optocht van patiënten en personeel, gearmd, stevig doorstappend over het terrein, vastbesloten om de vrolijke dag door niets te laten bederven. De bewegingen zijn wat hoekiger dan vandaag. Je vraagt je af of dat komt doordat het een andere tijd was, waarin mensen minder zelfbewust waren. Komt het door het enigszins schokkerige, ouderwetse opname-materiaal? Of was dit een gestichtsloopje, van mensen die nooit de kans kregen om zich te spiegelen aan de grote wereld daarbuiten?

Er werd veel in optocht over het terrein gelopen. Vanaf 1935 was er een jaarlijkse processie, het titelfeest van Sancta Maria, en de nonnen bewogen zich op vaste tijden in colonne van en naar de kapel.

Koningin Juliana is er ook geweest, in 1982. Tegen die tijd waren de filmpjes in kleur, maar ze doen nog steeds ouderwets aan. Het zijn de kleuren van een schralere wereld waarin de zwakzinnigenzorg nog grotendeels werd toevertrouwd aan een kleine groep nonnen, bijgestaan door een snel wisselend legertje achttienjarige meisjes in witte schorten, die bang waren voor

de geluiden uit Jeroen en de nonnen onderling gniffelend pinguïns noemden. 'Ze mochten niet veel praten', zegt Jeanne Stevens op vertrouwelijke toon. 'Het was één half contemplatieve orde.' Jeanne kwam in 1962 op haar zestiende als aspirant-verpleegkundige in Sancta werken.

Ondertussen hadden die goede Zusters van de Liefde, volgens het blad van de oudheidkundige vereniging NoVaTo (Noordwijkerhout Van Toen), 'veel gevoel voor recreatief bezig zijn'. Dat recreatieve vond vooral plaats in het zusterhuis, waar in de jaren zestig elke zondag een dansavond werd gehouden. Dan werden de jongens uit de omgeving uitgenodigd, met alle denkbare gevolgen op een plek waar verder niets te beleven was en nooit iemand kwam. 'Als je werd gesnapt werd je meteen voor je leven geschorst.' 'Je kon een beoordeling krijgen waarop stond dat je "onafhankelijk" was', zegt Jeanne. 'Dat was niet positief bedoeld.'

'Het was een volledig andere tijd', beaamt haar oud-collega Connie van der Lem. 'De stoelen en banken zaten vastgeschroefd. Daar liepen de patiënten rondjes omheen, in van die gestichtskleding. Degenen die dat konden moesten helpen met allerlei taken, zonder betaling. Pas later kreeg je uitkeringen en de arbeidstherapie.'

Jeanne herinnert zich het moment waarop er nonnen begonnen uit te treden. 'Die werden 's nachts opgehaald met een taxi. In het geheim. Dat zag je dan als je nachtdienst had.' Hier opent zich even een kier naar de werkelijkheid die niet louter uit vrolijkheid en recreatief bezig zijn bestond, zelfs niet van een sobere, ouderwetse soort. 'Er kwamen ook meisjes om een onwet-

'In het openbare park kun je straks een rondje Sancta maken langs relictten van het gestichtsverleden'

Patiënten kregen sinds de jaren zeventig een eigen kamer in Beschut Wonen-projecten waar ze onder begeleiding in kleine groepen samen het huishouden deden. De term 'patiënt' maakte plaats voor 'cliënt' of 'bewoner'.

Het nieuwe beleid in de geestelijke gezondheidszorg propageert behandeling van patiënten in of dicht bij de familie. In vrijwel alle steden zijn de afgelopen jaren huizen voor 'beschermd wonen' verschenen. Uiterlijk zijn ze niet van normale woningen te onderscheiden. Dit alles was niet mogelijk geweest zonder de ontwikkeling van moderne psychofarmaca, die stemmingswisselingen steeds beter beheersbaar maken.

EN ZO KWAMEN steeds meer van de prachtige oude gestichtsterreinen, met hun markante, ruime bebouwing, leeg te staan. Ze liggen in gebieden die normaal immuun zouden zijn voor enige bouwvergunning. Hier hebben projectontwikkelaars hun kansen gezien. Luxe woonmilieus, in het prachtige duingebied, en op een steenworp van de Randstad. De aspirant koper wordt gelokt met glanzende brochures vol juichende taal: 'Waardevol wonen in Noordwijk' (Sancta Maria), 'Buiten wonen nabij bos en

zee' (Duin en Bosch), 'De mooiste woonlocatie van Nederland' (Meerenberg). Het midden- en hogere marktsegment wordt aangesproken. Dat is niet erg, het past in een trend van hergebruik en herbestemming die al een tijdje aan de gang is. Maar er is een opvallend verschil met de meeste andere van dergelijke projecten, watertorens, kerken en abdijen: het verleden van deze plekken blijft in vrijwel alle gevallen onbesproken.

Maar zouden aspirant kopers echt niet geïnteresseerd zijn in de wereld der 'halfrustigen en woeligen of rondsluipende bezetenen', zoals Hans Tentje ze noemde in zijn gedicht over Meerenberg? Zouden zij immuun zijn voor een gedicht als *De idioot in het bad* van Vasalis, die ooit in Meerenberg haar loopbaan als psychiater begon?

Ooit scheen de maan hier anders door de bomen. Willen we dat nog weten? Voor de meeste makelaars is het antwoord duidelijk: zwijg daarover, want het verkoopt niet. Deze makelaars lijden aan smetvrees waar het de veronderstelde gevoeligheden van hun cliëntele betreft. Zij beschouwen de naam van een gesticht als een vloek die transacties kan doorkruisen. Commerciële schaamte, die doet denken aan de schaamte van families met een geesteszieke. Ook de makelaars willen wat weg-moffelen. Soms gaan ze zo ver de naam van de plek te veranderen. Meerenberg is omgedoopt in 'Park Brederode'. Op de website van dat Park worden woorden als inrichting en krankzinnige angstvallig vermeden. De nieuwe woningen op Duin en Bosch in Bakkum worden aan de koper gepresenteerd onder de naam 'Nieuw Koningsduin'. Sjikieke namen die de moderne woonconsument moeten afschermen van de oorspronkelijke bestemming van deze oorden.

Maar kan dat überhaupt wel, in een omgeving die zozeer is verklonken met de geschiedenis van de opkomende psychiatrie in Nederland? Sander Pieterse van BPP is er heel beslist over: 'Het zou een verloochening van het verleden zijn als we het gesticht negeerden. Ik voel me een beetje het nonnetje van Sancta Maria. Ik ga verder met wat de zusters achterlieten. Er is een sombere kant aan gestichten, maar je kunt er ook een positieve lading aan geven. In het openbare park kun je straks een rondje Sancta maken langs relictten van het gestichtsverleden.'

'Wel is het jammer dat de woningen zo duur zijn', vindt Jeanne Stevens. 'Daar kunnen mensen als wij toch niet wonen. Terwijl het hier oorspronkelijk juist bedoeld was als een plek waar iedereen terecht kon.'

Soeur Angelo bekijkt het van de positieve kant. 'Er zijn zoveel miljonairs vandaag', zegt zij. 'Die huizen komen wel vol.'

Ad Habets is stedenbouwkundige. Van Mariëtte Haveman verscheen dit voorjaar de roman Het huis achter de wilgen (uitgeverij Cossee), over een projectontwikkelaar die in een oud gebied iets nieuws wil bouwen en daar dan een 'historisch' verhaal omheen construeert